

Офіцинський Р.А. (Ужгород)

**ЗАКАРПАТТЯ В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ
(1939-1944)**

У статті розглядається національна політика Угорщини в Закарпатті в роки Другої світової війни. Автор переконаний, що вона мала чітко виражений дискримінаційний характер до всіх етнічних спільнот, окрім угорської та німецької. Задля повної мадяризації при національній ідентифікації місцевого українського населення офіційно фіксували його окремішність стосовно як українського, так і російського етнічних масивів.

В останні два роки відчутні спроби переглянути здобутки вітчизняної історіографії щодо ключових віх історії Закарпаття. Так під прямим адміністративним тиском, зокрема, в Ужгородському національному університеті нострифікували як кандидатську дисертацію, начебто докторську, а, по суті, магістерську роботу, де угорська окупація Закарпаття періоду Другої світової війни виглядає мало не цивілізаторським порятунком¹. Це суперечить об'єктивній історичній правді.

Наприкінці 1930-х рр. Закарпаття (Підкарпатська Русь) пережило кризу. Відбувся перехід від державно-правових засад демократії чехословацького зразка до угорського авторитарного типу політичного режиму (упродовж листопада 1938 р. – березня 1939 р.). Згодом, в умовах СРСР утвердився класичний тоталітаризм (починаючи з жовтня 1944 р.).

У міжвоєнний період та в роки Другої світової війни Угорщина була унікальним державним утворенням: королівством без короля. Країною керував регент Міклош Горті. Він був обраний Національними зборами Угорщини 1 березня 1920 р. і залишався на цій посаді до 16 жовтня 1944 р., коли змушений був передати всю владу прем'єр-міністрові Ференцу Салаші. Угорська держава була конституційною монархією з ліберально-правовою системою, при якій влада розподілялася між двопалатним парламентом і главою держави в особі регента.

Під тиском суб'єктивних обставин, окуповане Закарпаття (Підкарпатська територія) не змогло зафіксувати автономний статус у державно-правовій системі Угорщини. Натомість була запропонована безальтернативна дорога: посередництвом особливої форми адміністрування (регентський комісаріат) у напрямі рівнозначної інтегральної частини угорської нації та держави. На порядку денному постало поетапне втілення стратегічної мети: повна мадяризація краю.

У роки Другої світової війни на Підкарпатті спостерігалися цікаві етнодемографічні тенденції:

¹ Специфічно оформлено й автореферат: *Брензович Л.* Національна політика на Закарпатті після приєднання краю до Угорщини. – Ужгород, 2002, 2008. – 46 с.

Табл. 1. Національний склад населення Закарпаття (1938–1946)

	На 2.11.1938 р.	На 15.07.1939 р.	На 1.11.1946 р.
Всього	725357	674923	715914
українці	450925 (62,2%)	84,4%	527032 (73,6%)
угорці	115805 (16%)	7,1%	134588 (18,8%)
євреї	95008 (13%)	-	6998 (1%)
чехи	34511 (+словаки)	-	2774 (0,4%)
словаки	(4,8%)	4,2%	13404 (1,9%)
німці	13804 (1,9%)	2,3%	2338 (0,3%)
румуні	12777 (1,76%)	-	12412 (1,7%)
росіяни	-	-	12176 (1,7%)
інших	2527 (0,34%)	0,3%	4192 (0,6%)

Дані до Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. приведені за "Статистичним річником Чехословацької республіки" (Прага, 1939)¹. Вони фактично (з поправками приросту) повторюють цифри офіційного перепису населення 1930 р. 15 липня 1939 р. на Підкарпатті був проведений новий перепис.

Отримані дані не призначалися для публікації, а лише для службового користування. Переписом не охоплювалася значна частина закарпатських земель, що входила до т.зв. "матірної Угорської держави" (Ужгород, Мукачєво, Берегове, Чоп і ряд сіл). Натомість була переписана Собранеччина (31 село). Тобто перепис зафіксував демографічну ситуацію в щойно окупованих територіях – Карпатська Україна і округ Собранці (Словаччина).

Матеріалами цього перепису скористався вчений-етнограф І. Гашпар, котрий подав їх у своїй антропологічній студії, на жаль, у відсотках². 22 січня 1946 р. Закарпатська Україна стала Закарпатською областю у складі Української РСР. Отже, цифри 1 листопада 1946 р. відображають нові реалії³.

Руські (українці)

У взаєминах із найголовнішою етнічною спільнотою Підкарпаття урядові кола Угорщини воліли виробити ідеологічну платформу, де було б

¹ Див.: Kozauer N. Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weltkriegen. – Esslingen Am Neckar, 1979. – S. 136.

² Гашпарь І. Соціальна біологія русинов. – Унгварь, 1944. – С. 74.

³ Див.: Офіційський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – К., 1997. – С. 59–60.

зафіксовано окремішне становище місцевого слов'янського населення стосовно як українського, так і російського національних рухів.

Цей процес проходив нелегко насамперед у справі вибору адекватного етноніма. Так, повідомляючи раду міністрів Угорщини про значний суспільний резонанс автономістської ідеї, наджупан Берег-Угочанської жупи А. Шіменфалві 7 травня 1940 р. зауважив, що термін "угро-руський" – кабінетний новотвір. Назвою "рутен" користується пересічне угорське населення, а "русин" – угорські службовці. Корінні жителі визначають себе "руськими"¹.

Відомий угорський філолог підкарпатського походження О. Бонкало даній проблемі присвятив спеціальну статтю², де проаналізовано назви, якими звикли ідентифікувати його земляків – *karpatorosz* (карпатський росіянин), *nagyorosz* (великорос), *orosz* (росіянин), *ruszin* (русин), *ruten* (рутен), *uhrosusz* (угрорус), *ukran* (українець). І прийшов до висновку, що місцевих жителів треба називати угрорусами або русинами, а інші етноніми відкинути.

Не було одностайності й серед представників проугорського істеблїшменту. Наприклад, газета С. Фенцика "Карпаторускїй голось" промовисто висловила у програмній статті "Почему мы – карпатороссы, а не русины!"³ Головний аргумент цієї самоідентифікації зводився до того, що етнонім "русини" є надто скомпрометованим, тобто є синонімом терміна "українці".

Пізніше, у листі представників "Православных Общин в Карпатской Руси" до Й. Сталіна, підписаного 18 листопада 1944 р. адміністратором православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії ігуменом Феофаном Савовим, гімназійним професором Петром Лінтуром та іншими афористично передано самоідентифікаційні почування певної частини православної верстви краю – русофільської: "От Карпат до Владивостока и Кремля все Русская земля... Наш народ русский, русин – Руси-сын"⁴.

Найбільшим теоретиком угрорусизму вважався регентський комісар М. Козма. 5 липня і 16 вересня 1941 р. у крайовій газеті "Karpati Hirado", М. Козма заперечив твердження про денационалізаторську політику угорської влади, бо, власне, не угорська мова є небезпечною для русинів, а українська, оскільки "30-40 мільйонна нація легко може асимілювати націю в 550 тисяч населення". Прогрес угроруського народу мислився лише в рамках святостефанської державності.

На практиці все виглядало зовсім по-іншому. Звичним явищем стали систематичні переміщення підкарпатських службовців углиб країни. Так, міністр оборони К. Барта 14 червня 1940 р. направив міністру внутрішніх

¹ Шляхом Жовтня: 36. док. / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород, 1967. – Т. V. – С. 184-185.

² *Bonkalo S.* Karpatorosz, nagyorosz, orosz, ruszin, ruten, uhrosusz, ukran // *Lathatar [Budapest]*. – 1939. – № 7. – Old. 292-295.

³ Почему мы – карпатороссы, а не русины! // *Карпаторускїй голось*. – 1939. – 12 марта. – С. 2.

⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. – К., 1995. – Т. I (1939-1953) / Упоряд. Т. Галайчак та ін. – С. 227-229.

справ Ф. Керестешу-Фішеру пропозиції, де зазначив необхідність "одержаний від чехословаків персонал" ("українські, русинські працівники залізниць і пошти") негайно перевести в чисто угорські регіони, аби перервати їхній зв'язок із співвітчизниками та позбавити ймовірної можливості поширювати "підривні антиугорські ідеї".

Загалом таких службовців нараховувалося близько 400 осіб, котрих упродовж двох місяців замінили угорським персоналом¹. Для цього дали відповідні доручення міністру торгівлі та шляхів сполучень Й. Варзі.

Русофіли спробували взяти реванш, бажаючи ствердити офіційний статус "русского языка" (російської мови). Але до русофілів навіть з яскравим угрофільським відтінком владні структури Угорщини поставилися прохолодно.

Аби тимчасовий мовно-граматичний вакуум не будив несанкціонованих лінгвістичних фантазій, у 1940 р. світ побачив підручник для середніх шкіл "Грамматика угрорусского языка" як офіційне видання². У передмові міністерський радник Ю. Марина, котрий очолював шкільний відділ регентського комісаріату, вказав на необхідність повернутися до принципів граматики, складених Августином Волошином у 1907 і 1919 рр. і схвалених Угорською академією наук.

Остаточо питання вирішили виданням "Грамматики руського языка" І. Гарайди як шкільного підручника, починаючи з 1941/42 навч. року³. Регентський комісар М. Козма особисто слідкував за підготовкою граматики Гарайди, а від себе додав у запропонований алфавіт 34-ту букву – "ъ" (йор). Наказом міністра освіти і культів цю граматику запровадили у всіх школах Угорщини з "руськимъ выкладовымъ языкомъ", а також у школах, де вивчали руську мову.

Мовне питання мало пріоритетну вагу для крайової влади. Наприклад, у 1941 р. М. Козма встановив 4 тис. пенгів грошової нагороди тим жандармам, котрі у вивченні "руського языка" покажуть найліпші результати. І на підсумковий іспит зголосилося 120 жандармів.

Через рік акцію повторили. У перших числах грудня 1942 р. у дводенних іспитах (голова екзаменаційної комісії – полковник у відставці Андрій Кричфалуші-Грабар, екзаменатор – учитель Михайло Петрушка) взяли участь 320 угорських жандармів Підкарпаття. З рук регентського комісара В. Томчани краші з них отримали нагороди також у сумі 4 тис. пенгів (премії по 200, 150, 100, 50 пенгів)⁴. Чи була позначена ця увага щирістю? Скоріше справу маємо з тактичною хитрістю.

Згідно з статистикою, в 1939/40 навч. році на Закарпатті було 128374 "школоповинних дітей" або 19,3% від усього населення. Навчання цих дітей проводили майже 2,5 тис. учителів. Проходила інтенсивна етнічна чистка у процесі підбору та розстановки педагогічних кадрів. 24 березня 1939 р.

¹ Шляхом Жовтня. – Т. V. – С. 193-197.

² Грамматика угрорусского языка для средних учебных заведений / Предисл. Ю. Марины. – Унгварь, 1940. – 114 с.

³ Грамматика руського языка / Сост. И. Гарайда. – Унгварь, 1941. – 143 с.

⁴ *Офіційський Р.* Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – С. 66.

шкільний відділ Підкарпаття видав обіжник, у якому наказувалося звільнити зі шкільництва всіх українських емігрантів, які прийшли сюди, починаючи з 28 жовтня 1918 р. Працювати в школах мали право лише представники російської еміграції, які боролися з більшовизмом.

На початок 1940/1941 навч. року до етнічної Угорщини перемістилися понад 800 закарпатських учителів руського (українського) походження¹. 26 і 27 червня 1942 р. у міністерстві освіти і культур були проведені наради у справі руських шкіл Підкарпатської території. Головний промовець статс-секретар Т. Патакі, аналізуючи ситуацію, просив надбавки вчителям – етнічним угорцям, а для руських учителів запропонував організувати літні курси угорської мови (обійшлися у 20 тис. пєнгів).

На підставі розпорядження крайового військового командування від 31 березня 1939 р. були конфісковані для знищення "всі українські та протиугорські книги". Зокрема, тільки в Хустському окрузі у бібліотеках сіл Сокирниця та Стеблівка виключили з інвентарного опису, здали "на вагу" і знищили 686 примірників книг. Загалом у роки окупації в населення конфіскували 10345 книг, знищили 80142 шкільні книжки та 47 тис. томів забороненої літератури.

15 квітня 1940 р. наджупан Ужанської жупи А. Шіменфалві видав розпорядження, у якому зобов'язав бургомистра Ужгорода "конфіденційно дати вказівку" керівнику міської бібліотеки закрити доступ до чеської, української та російської літератури. Ці книги видавалися лише "для наукових цілей, наукової розробки". Щоквартально до наджупана надходила конфіденційна інформація про тих, хто користувався вказаною літературою². Загалом у міській бібліотеці нараховувалося 4397 чеських, 1988 українських і російських книг, видачу яких у грудні 1940 р. припинили взагалі.

Складність процесу формування етнічної самосвідомості руського (українського) населення Підкарпаття підкреслювала не тільки боротьба за адекватний етнізм, певне протистояння двох етнокультурних напрямів (русинський та русофільський), а й відсутність єдиного духовного моноліту – церкви.

Ситуація у конфесійній сфері станом на 1941-1947 р. (згідно з доповіддю про уніатську та православну церкви Закарпатської області Української РСР, складеною 1 серпня 1947 р. членом Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Івановим)³ виглядала так:

¹ Культурне життя в Україні. Західні землі. – Т. I. – С. 104.

² Шляхом Жовтня. – Т. V. – С. 182, 462.

³ Крізь пекло ГУЛАГів / Ред. О. Довганич. – Ужгород, 1996. – С. 127-130.

Табл. 2. Конфесійний склад населення Закарпаття (1941–1947)

Конфесія	Кількість вірників (1941 р.)	Священики (1947 р.)	Церкви (1947 р.)
греко-католики	412901 або 61,9% (519945 – дані сп. Т. Ромжі)	252	375 (289 парафій)
православні	114659 – 17,2%	135	175
їудеї	80598 – 12,1%	-	-
римо-католики	39818 – 6,0%	-	-
реформати	14825 – 2,2%	-	-
євангелісти	1858 – 0,2%	-	-
інші	2842 – 0,4%	-	-
Всього населення (1941)	667561 – 100%	-	-

Якщо на початку приєднання закарпатських земель офіційні кола відкрито симпатизували уніатству, то згодом було проведено чимало заходів на зміцнення православ'я (Сербського патріархату). Після 15 березня 1939 р. православні зазнали переслідувань. Однак у середині 1940 р. уряд змінив акценти.

Заключним акордом став декрет регента М. Горті (27 квітня 1941 р.) про призначення єпископського намісника й адміністратора для угорських і підкарпатських православних громад (осідок – у Будапешті). Ним став доктор теології Михайло Попов, російський білоемігрант, викладач Дебреценського університету. Він вступив на посаду в урочистій атмосфері 1 червня 1941 р. у єпископському храмі Мукачева у присутності регентського комісара М. Козми. Рівно через два місяці православні священики почали отримувати заробітну плату від держави.

Німці

Закарпатські німці в роки Другої світової війни переживали надзвичайно сприятливі часи для розгортання свого національно-культурного розвитку. Середньовічний принцип "hospites nostri carissimi" (найдорожчі наші гості) знову задомінував у політиці офіційного Будапешта стосовно німецького населення Угорщини. Зокрема, угорський уряд турбувався про те, щоб німці, які живуть в Угорщині, не терпіли ніякої шкоди через їхню національну приналежність і солідарність з націонал-соціалістичним світоглядом, а також надав право на громадські об'єднання та можливості вільного спілкування з Німеччиною на ниві культури (посередництвом фольксбундів).

Не варто перебільшувати запобігання підкарпатських владних структур перед німецькою меншиною. За дорученням регентського комісара М. Козми, який не бажав втрачати реального контролю за ситуацією, його

радник, жандармський полковник у відставці А. Кричфалуші-Грабар пильно стежив за діяльністю фольксбундів, створених за вказівкою Берліна. Він у 1941 р. регулярно відвідував їхні засідання (був присутнім на близько десяти зібраннях), що проводились у німецьких населених пунктах¹. Володіючи досконало німецькою, Кричфалуші-Грабар нерідко зупиняв ораторів, нелояльних до Угорщини.

Німці Підкарпаття зримо відчували піклування матірньої держави. Вони стали важливим фактором у взаєминах Угорщини й Німеччини. Проте більшість німецького населення вважала за доцільне залишитися осторонь небезпечних витків політичної кон'юнктури. Інколи це доводив переконливо власний досвід. Так, влітку 1939 р. п'ятеро молодиків німецького походження з Мукачівщини без усяких документів втекли через Словаччину до Німеччини. Пробувши там декілька місяців, змушені були повернутися, бо, незважаючи на можливості заробітку, не могли стільки заробити, щоб підтримувати батьків, братів і сестер. Нелегали підкреслювали, що вдома навіть на випадок безробіття їм жилося краще.

Однак треба відзначити, що третій Райх все-таки був притягальним пристанищем для робочої сили з Угорщини. Загальне число добровільних робітників звідси в роки війни складало 20-30 тис. осіб².

Угода між Угорщиною і Німеччиною про вербування новобранців у військові частини вермахту серед німецького населення на території Угорщини була укладена 12 лютого 1942 р. Намічалось мобілізувати 20 тис. осіб віком 18-40 років. Журналістам заборонялося висвітлювати хід акції.

Вже 24 лютого 1942 р. на Підкарпатті в німецьку армію зголосилося близько чотирьохсот осіб (визнано придатними до служби близько двохсот)³. Їхнім сім'ям щомісячно виплачували 70 пенгів допомоги, а у випадку загибелі – певну одноразову суму і надавалося німецьке громадянство. Жінки завербованих отримували по 60 пенгів щомісяця і по 22,5 пенгів на кожну дитину.

Євреї

Ідучи у фарватері геополітичних прожектів німецького націонал-соціалізму, угорська влада мала вирішити єврейське питання.

Одразу після загарбання Карпатської України нова влада позбавила патентів 36% ремісників і торговців (переважно євреїв). Встановлювалися додаткові податки, що перевищили основні на 60%. Причому 1708 спеціалістів з вищою і середньою освітою залишилися без роботи. Та, очевидно, цього було замало.

На думку аналітика ужгородської газети "Неділя" (21 вересня 1941 р.), одним із промовистих досягнень регентського комісара М.Козми в економічній сфері впродовж першого року урядування (15 вересня 1940 – 15 вересня 1941) стали результати ревізії "жидовських ліцензій", внаслідок чого зміцнили свої позиції понад сімсот дрібних торговців християнського

¹ *Офіційський Р.* Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – К., 1997. – С. 78.

² *Ласко М.* Arrow-cross men, national socialists. 1935–1944. – Budapest, 1969. – P. 50.

³ Шляхом Жовтня. – Т. V. – С. 279-284, 296, 464.

віросповідання, а взагалі замість 3830 єврейських торговців працю продовжили 2475 підприємців християнського віросповідання (з них 1746 підкарпатського походження).

На виконання антисемітського закону 4 травня 1939 р. прем'єр-міністр П.Телекі підписав розпорядження "О ограниченю заволодіня публичным и господарским житьем жидами", а в міністерстві внутрішніх справ підготували циркуляр, який давав піджупанам вказівку звільнити сільських, окружних і крайових нотарів єврейської національності до 1 січня 1943 р. Особа, котра вважалася євреєм, взагалі не могла перебувати на державній, муніципальній, сільській та інших службах.

Угорський уряд подав потужному пресингу єврейське підприємництво. Цей захід знайшов широкую підтримку в проугорських колах. "Карпаторусській голось" час од часу вмщав тенденційні добірки, у яких передавав на розгляд влади "єврейські происки"¹. Зокрема, у статті, оприлюдненій 26 серпня 1939 р., звернуто увагу на те, що фірми Гершка Давидовича, Шлейми Шалара, Кополовича отримали державне замовлення на будівництво мостів і дамби (відрізки шляху Сойми – Гукливий та Бушгино – Синевир), обминувши конкурс.

25 жовтня 1941 р. читачам було повідомлено про продуктову аферу, викрити у Ужгороді. Прокуратура розпочала слідство щодо зловживань чотирьох єврейських торговців овочами – Мора і Герцега Шафранів, Філіпа Вайсбергера і Абрагама Глюка. Вони продавали помідори з Кечкемета по 35-40 філерів за кілограм (закупили загалом 6400 кг по 24 філ.), "наваривши" таким чином близько 700 пенгів.

Наводилися ці та інші факти з метою створити враження, ніби євреї спричинюють подорожчання продуктів, а не безпорадна економічна політика уряду, що інфляційним шляхом покривав зростаючі військові видатки.

З вибухом німецько-радянської війни для угорських євреїв прийшла пора депортацій. Спочатку – на українські землі (СРСР), окуповані Німеччиною (туди у серпні 1941 р. було відправлено близько 18 тис. закарпатських євреїв), а згодом – у "фабрики смерті", розташовані на східнонімецьких та польських теренах. При цьому гортистський режим відіграв активну роль.

Одним із дискримінаційних кроків стало запровадження інформаційної ізоляції. Згідно з вказівкою міністерства внутрішніх справ, у січні 1942 р. в Ужгороді у близько тридцяти підозрілих осіб єврейської національності конфіскували радіоприймачі, аби не слухали "фальшиві вісті" Лондона чи з Москви².

Однак це був тільки початок заздалегідь продуманої державної політики антисемітської спрямованості. У травні 1944 р. саме з Мукачева розпочався перший етап тотальної депортації угорських євреїв у німецькі концтабори, у якому взяло участь до 20 тис. угорських жандармів. Із Підкарпаття і

¹ Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – К., 1997. – С. 82.

² Неділя. – 1942. – 8 фебруара. – С. 3.

Трансильванії на смерть було відправлено 94667 осіб (29 ешелонів)¹. Всього з Угорщини, де проживало близько одного мільйона євреїв, до 11 липня 1944 р. було депортовано 437402 осіб.

Словаки

Проблеми національно-культурного розвитку словацької меншини Підкарпаття також мали перебувати в полі зору відповідних урядових чинників. Особливо в контексті недружелюбних і напружених міждержавних відносин Угорщини і Словаччини, арбітром у яких завжди виступала Німеччина.

Не випадково маємо доволі скупі відомості про національно-культурну сферу життя підкарпатських словаків у зазначені роки. Зокрема про те, як активно і масштабно діяла *Strana slovenskej narodnej jednoty* (Партія словацької народної єдності), відділенням котрої в Собранцях керував римокатолицький священик Юрай Чалфа.

Наприкінці вересня 1942 р. керівники SSNJ (голова Е.Бем і секретар Й.Келемен) зустрілися в Ужгороді з регентським комісаром В. Томчани, з яким обговорили проблеми словацької меншини Підкарпаття². Але цей візит ввічливості навіть не задекларував якихось прогресивних зрушень у даному випадку.

Румуни

Якщо про національно-культурний розвиток підкарпатських словаків маємо хоча б уривкові відомості, то про життя румунської меншини ніхто ні тоді, ні дотепер нічого не сказав, хоча була захищена відповідна дисертація, де хронологічні рамки давали змогу висвітлити це питання³.

Беручи до уваги етнополітичне протистояння угорців і румунів, про що яскраво засвідчив II Віденський арбітраж у серпні 1940 р., румунська проблематика на Підкарпатті, очевидно, перебувала в цілком занедбаному стані.

Таким чином, угорська національно-культурна політика на Закарпатті (1939-1944) мала чітко виражений дискримінаційний характер до всіх, окрім угорської та німецької етнічних спільнот. Українське та єврейське населення краю перебувало під сильним політичним, економічним і соціально-культурним пресингом Угорської держави. Без надії на просвіток розвивалися національно-культурні прагнення і в словацькому та румунському середовищах.

В основу політики Угорщини стосовно Підкарпаття була поставлена найголовніша мета – повна мадяризація краю. Офіційно толерувалася розпорошеність уявлень у справі адекватної назви національної ідентифікації місцевого населення, але при фіксації окремішності стосовно як українського, так і російського етнічного масиву. У свою чергу закарпатські німці та євреї стали важливим фактором у взаєминах Угорщини і Німеччини.

¹ Пушкаш А. Венгрия в годы Второй мировой войны. – М., 1966. – С. 399.

² Potetra M. *Sobranecky kraj za mad'arskej okupacie v rokoch 1939–1944 // Mala vojna / Zost. L. Deak. – Bratislava, 1993. – S. 82–83.*

³ Марина В. Румыны Закарпатья: проблемы истории и этнокультурного развития: Дис. ... канд. ист. наук. – Ужгород, 1995. – 183 с. (Про угорський період сс. 94–96).